

TOPKAPI SARAYI'NIN AĞALARI ve KİTAPLAR

Zeren TANINDI*

Özet

16. yüzyılın sonlarına doğru saraylı ağaların sarayın sanat işlerini düzenlemede, kimi zaman da harem mensuplarının, veziriazamların, diğer devlet adamlarının, şairlerin sultanla olan ilişkilerini yönlendirmede ve politik işlerde de etkili oldukları anlaşılmaktadır. Bu ağalardan ismi ilk olarak öne çıkan Dârüssaâde ağası Mehmed Ağa'dır. O kara ağaların sarayda üstün duruma gelmesine yol açmıştır. Zübdetü't-Tevârih'in resimli nüshalarından biri onun için hazırlanırken, sultan III. Murad Surnâme'sinin hazırlanmasında da etkili olmuştur. Cüce Zeyrek Ağa III. Murad döneminde ve ak ağalardan Gazanfer Ağa III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde saray nakkaşhanesinde bezemeli kitap üretiminde söz sahibidirler. Kara ağalar içinde en fazla kitaba sahip olan ve kendi adına kütüphaneler tesis eden III. Ahmed ve I. Mahmud dönemi Dârüssaâde ağası Beşir Ağa'dır. Saray nakkaşhanesinde bezemeli kitapların hazırlanmasında, 18. yüzyıldan başlayarak Topkapı Sarayı'nın içinde ve dışında kütüphane tesis edilmesinde kitap sever dârüssaâde ağalarının katkılarının olduğu bellidir.

Anahtar Kelimeler: Minyatür, Ağalar.

ABSTRACT

Agas of Topkapı Saray and The Manuscripts

From certain evidence it can be grasped that towards the end of the 16th century the agas of the Topkapı Palace were influential in organizing both the artistic and political affairs in the court. They guided the relations

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

between the sultan and the poets, grand viziers and other statesmen. The first important one is Mehmed Ağa. He made it possible for the black agas (dârüssaâde) to get a higher position in the palace. An illustrated version of Zübdetü't-Tevarih was prepared for him and he was also responsible for the preparation of the Surname. The dwarf Zeyrek Ağa, during the reign of Sultan Murad III, and Gazanfer Ağa during the reign of Murad III and Mehmed III were responsible the production of the manuscripts in the court workshop. Beşir Ağa of the Dârüssaâde was one of the other bibliophile in the court who served for Sultan Ahmed III and Mahmud I. The agas of the bâbüssaâde and dârüssaâde were apparently influential in the manuscript production in the court and to establish the libraries.

Key Words: Miniature, Agalar.

16. yüzyılın ikinci yarısı ortalarından başlayarak bezemeli kitap üretiminin Osmanlı sarayının nakkaşhanesinde doğuda başlayan Safevi savaşlarına ve iç politikadaki karmaşaya rağmen yoğunlaştığı, diplomatik hediye olarak sultana sunulan kitaplarla sarayın kitap hazinesinin zenginleştiği görülür¹. Kimi bezemeli kitapların ciltlerinin kitabesi, kitapların başlangıç veya son satırları, tasvirlerin bulunduğu sayfaların öncesindeki ve sonrasındaki satırlar okunduğunda ve tasvirlerin ayrıntılarına dikkatli bakıldığında, saray teşkilatıyla ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde, Selânikî Mustafa Efendi'nin (ö.1600?) yazdığı tarihin, tarihçi bürokrat Mustafa Âli'nin (ö.1600) eserlerinin satırları arasında yer alan ayrıntılara özen gösterildiğinde kimi saraylı ağaların sarayın sanat işlerini düzenlemede, kimi zaman da veziriazamların, diğer devlet adamlarının, bürokrat şairlerin, sultanla olan ilişkilerini yönlendirmede ve politik işlerde de etkin oldukları düşüncesi ağırlık kazanır. Bu ağalardan ismi ilk olarak öne çıkan Dârüssaâde ağası Habeşi Mehmed Ağa (ö.1590) dır. Dârüssaâde ağalığı, sarayın yönetimini şekillendiren önemli bir görevdir. Asıl görevleri haremın idaresi gibi görünse de bu ağalar saraylı üst düzey görevlilerin vakıflarını yönetenlerin amiriydi. Görevi gereği, padişah ve ailesine en yakın kişi olarak çok nüfuzluydu ve politik konularda da etkiliydi. Hanım sultanların nikahlarını padişahın vekili olarak o kıyardı. Padişahın rikâbında sefere katılırdı. Saray tarafından yaptırılan inşaat ve tamir giderlerini bu ağa yapar, eşya alımı için kuyumcu, terzi, bezirgan gibi esnafla görüşür, satın alır ve yapılan hesapları gözden geçirirdi². Habeşi Mehmed Ağa 1574 yılında

¹ Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, "Remarks on Some Manuscripts From the Topkapı Palace Treasury in the Context of Ottoman-Safavid Relations", *Muğarnas*, 13 (1996), s. 132-148.

² Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, (1994), s. 1-13.

kendisine verilen yetkilerden cesaret alarak Dârüssaâde ağalığını Bâbüssaâde ağalığından ayırdı ve Dârüssaâde ağası ünvanını aldı ve kara ağaların sarayda üstün bir duruma gelmesine yol açtı³. Sultan III. Murad döneminin (1574-1595) 1574-1581 yılları olaylarını anlatan, 1581 yılında minyatürlü olarak hazırlanan ve Sultan III. Murad'a sunulan *Şehinşehnâme-i Murad-ı Salis*'in birinci cildindeki dört minyatür Mehmed Ağa ile ilgilidir (İstanbul Üniversite Kütüphanesi.F.1404)⁴. Bu dört resim Osmanlı tarihinin önemli bir olayının, 1579 yılında bir suikaste uğrayan Sokullu Mehmed paşanın ölümünün bir tür kayda geçirilişini betimler. Birinci resim Mehmed Ağa'nın suikaste uğrayan Sokullu Mehmed Paşa'yı görmeye gitmesini (y.133b), ikincisi ölüm döşeğindeki Mehmed Paşa ile konuşmasını (y.135a), üçüncüsü Mehmed Paşa'nın ölümünü sultan III. Murad'a bildirmesini (y.136b), dördüncüsü Mehmed Ağa'nın Paşayı vuran kişiyi yakalatmasını (y.138a) betimler. Osmanlı padişahı için yazılan bir şehnâmede saraylı bir ağanın peşe peşe dört kez betimlenmesi, Mehmed Ağa'nın bu resimli eserin hazırlanması sırasında, eserin resim programına müdahale edebilecek yetkide olduğunu düşündürür.

Bir tür genel İslam tarihi olan ve Seyyid Lokman tarafından yazılan *Zübdetü't-tevârih*'in resimli üç kopyası 1583-86 yılları arasında hazırlanmıştır⁵. Bu nüshalardan biri Sultan III.Murad'a sunulmak üzere hazırlanmıştır. 1583 tarihli bu eserin son minyatüründe Habeşi Mehmed Ağa Sultan Murad'ın huzurunda betimlenmiştir (res. 1)⁶. Eserin Topkapı Sarayı nüshası vezir Siyavuş Paşa için hazırlanırken, Dublin nüshası ise Habeşi Mehmed Ağa için hazırlanmıştır. Minyatürlü kitaplar padişahlar, şehzadeler

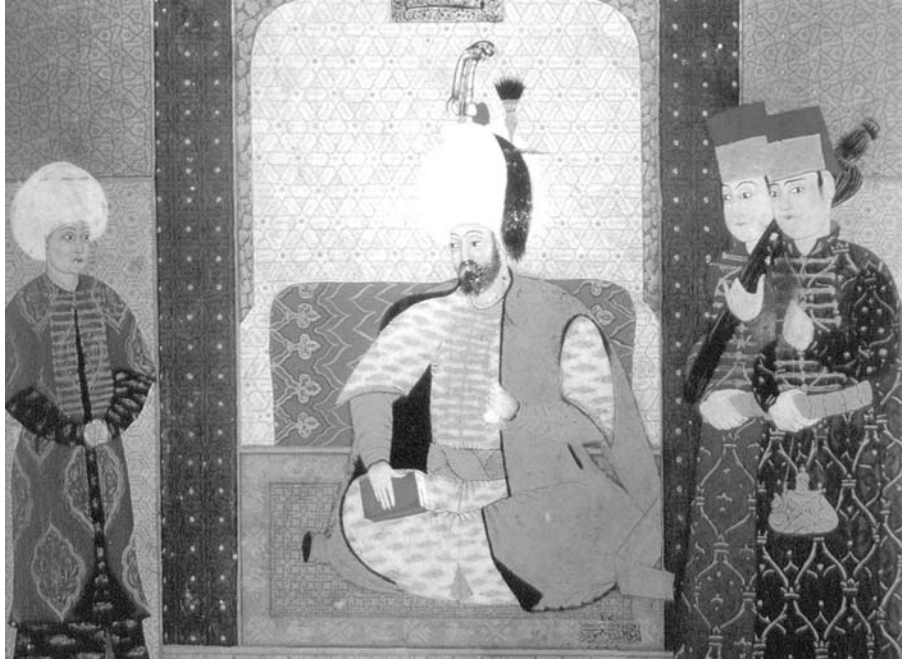
³ A.g.e., s. 1.

⁴ Ivan Stchoukine, *La peinture turque d'apres les manuscrits illustres Ier partie, de Sulayman Ier a Osman II 1520-1622*, Paris, 1966, s. 68-69, lev. XXXVIII-XXXIX.; Hüsamettin Aksu, "Sultan III.Murad Şehinşahnamesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X (1981), s. 1-22.

⁵ İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi. 1973; Dublin Chester Beatty Kütüphanesi. T.414; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. H.1321. Bkz:Günsel Renda, *Üç Zübdet-üt Tevârih Yazmasının İncelenmesi*, Hacettepe Üniversitesi, 1969, yayımlanmamış doktora tezi; a.y., "Topkapı Sarayı Müzesindeki H.1321 No.lu Silsilename'nin Minyatürleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, (1973), s.443-495; a.y., "Türk ve İslam Eserleri Müzesindeki Zübdetü't-Tevârih Minyatürleri", *Sanat*, 6, (1977), s. 58-67; a.y., "Chester Beatty Kitaplığındaki Zübdetü't-Tevârih ve Minyatürleri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 485-506; V. Minorsky, *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Turkish Manuscript and Miniatures*, Dublin, 1960, no. T. 414.

⁶ Türk ve İslam Eserleri Müzesi, 1973, y. 88b. Şule Aksoy, "Sultan III. Murad İçin Hazırlanmış Bir Şehnâme. Zübdetü't-Tevârih", *P. Sanat, Kültür, Antika*, 3 (1996) s. 15-37, res. 15; *Padişahın Portresi. Tesavir-i Âl-i Osman*, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2000, s. 264, no. 44.

veya hanım sultanlar veya veziriazamlar için hazırlanırken ilk kez saraylı bir ağa için Osmanlı saray nakkaşhanesinde minyatürlerle bezenmiş bir eserin hazırlanması Mehmed Ağa'nın sarayın nakkaşhanesinin yönlendirilmesinde etkili bir kişi olduğunu gösterir.

Resim 1. Sultan III. Murad ve Mehmed Ağa. Zübde't-Tevarih. 1583 tarihli. Türk ve İslam Eserleri Müzesi, no. 1973, y.88b.

Sultan III. Murad, şehzadesi Mehmed'in 1582 yılında yapılan sünnet düğünü şenliklerini anlatan bir kitabın yazılmasını İntizami mahlaslı yazardan ister. Kitabın yazılması bittikten sonra 1588 yılı civarında resimli bir nüshası da hazırlanır. Bu eser *Surnâme*'dir (Topkapı Sarayı Müzesi H.1344)⁷. *Surnâme*'nin son sayfalarında İntizami o dönem sanatının bir tür tarihi olabilecek bilgiler verir (y. 428b)⁸. Kendi özgeçmişini anlattıktan sonra, eserin resim tasarımından sorumlu Nakkaş Osman hakkında bilgi verir ve Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa ile Zeyrek Ağa'ya lüzum gördükçe danıştığını, onların tenkitleri onaylandıktan sonra bunların yapıldığını, onların beğenmediklerinin değiştirildiğini ve yeniden yapıldığını anlatır. Bu

⁷ Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun-Düğün Kitabı*, İstanbul, Koç Bank, 1997.

⁸ A.g.e., s.15.

eserin son resimlerinden biri Sultan III.Murad'ı tahtta otururken ve sarayın ileri gelenleriyle görüşürken (y. 429a)⁹, diğeri elinde ciltli bir kitap tutan Habeşi Mehmed Ağa'yı, cüce Zeyrek Ağa ile karşılıklı oturmuş konuşurken gösterir (y. 432a)¹⁰. Aynı resimde ayakta duran ve elinde ciltli bir kitap tutan kişi ise yazar İntizami olmalıdır. Bu sünnet düğünü şenliğinde Mehmed Ağa padişah adına yüksek mevki sahiplerine verilen ziyafette ev sahipliği yapmıştı (y. 1b).

Rahimizade İbrahim Çavuş'un, Beylerbeyi Ferhad Paşa'nın 1588 yılında Gence'ye yaptığı seferi konu alan *Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence* isimli eserinin resimli nüshası 1590 yılında İstanbul'da hazırlanır (Topkapı Sarayı Müzesi R.1296)¹¹. Rahimizade bu eserin ilk satırlarında, padişaha yakınlığı ile tanınan Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa'nın teşviki ile böyle bir eseri yazdığını anlatır. Bu resimli kitabın ilk tasvirlerinden birisi (y.8b), Mehmed Ağa'yı Sultan III. Murad'ın huzurunda, Sultan için telif edilen resimli *Gence Fetihnâmesi*'ni sunarken betimlemektedir¹². Mehmed Ağa'yı Sultan III.Murad'ın huzurunda gösteren bir diğers tasvir de Mustafa Âli'nin yazdığı ve Lala Mustafa Paşa'nın Doğu seferinin tarihi olan, *Nusretnâme*'de yer alır (Topkapı Sarayı Müzesi H.1365. y.178b)¹³. 1584 yılında hazırlanan bu eserin sözü edilen minyatüründe iki farklı olay aynı resim içinde tasarlanmıştır (res. 2). Resmin üst kısmındaki sahne Sultan III. Murad'ı köşkte otururken betimler. Sultanın sağında üç ağa vardır. Üzerlerindeki kimliklerini belirten yazılara göre, sultana yakın duran ve elinde sorguç tutan Mehmed Ağa, ortada kılıç tutan Osman Ağa, üçüncü ise hazinedar başıdır. Sultanın solunda iki silahtarı ve cüce Zeyrek Ağa vardır. Bu resim muhtemelen resmin alt kısmındaki kişilerden birine hilat gönderilmeden önceki töreni betimlemektedir. Aşağıda, 1578 yılında Müslümanlığı kabul

⁹ A.g.e., s. 85.

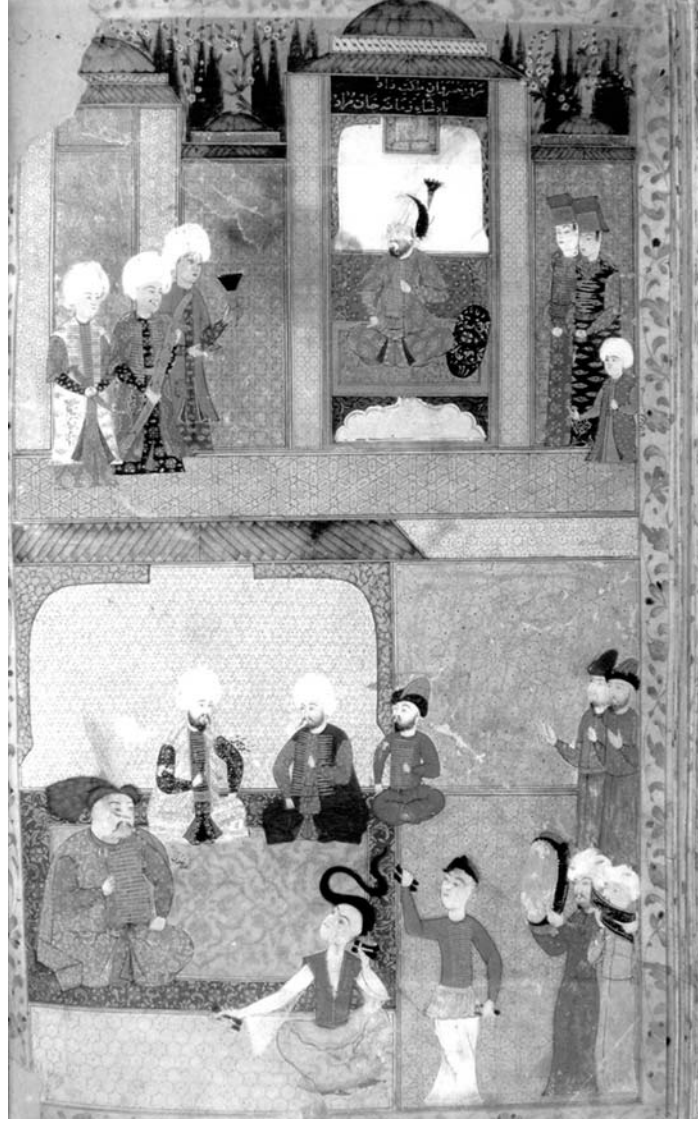
¹⁰ A.g.e., s. 1.

¹¹ Stchoukine, *La peinture turque*, s. 82, lev. LXXV; Nurhan Atasoy ve Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul, 1974, s. 50; Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi. İslam Minyatürleri*, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1979, no. 160; Güner İnal, "The Influence of the Kazvin Style on Ottoman Miniature Painting", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. G. Feher, Budapest, 1978, s. 464, res. 15; Lale Uluç, "The Ottoman Contribution to Sixteenth Century Shirazi Manuscript Production", *Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art, Geneva, 13-23 September 1995*, Geneva, 1999, s. 683, 690-692.

¹² Altındağ, "Dârüssaâde", s.1.

¹³ Stchoukine, *La peinture turque*, s. 75-76, lev. LIX-LXI; Atasoy ve Çağman, a.g.e., s. 49-50, lev. 27-28.

eden Çoruh boyundaki Hristiyan Atabeylerden Minucehr'in Kars ve Çıldır'da görevli paşalarla bir eğlence sahnesi betimlenmiştir¹⁴.

Resim 2. Sultan III. Murad, Mehmed Ağa, ve cüce Zeyrek Ağa. Nusratname. 1584 tarihli. Topkapı Sarayı Müzesi, no. H. 1365, y. 178b.

¹⁴ Zeren Tanındı, *Türk Minyatür Sanatı*, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1996, s. 41.

Sarayın sanat işlerini düzenlemede ismi öne çıkan bir diğer ünlü saray ağası da Gazanfer Ağa'dır. Venedikli devşirme Gazanfer Ağa (ö.1602), Sultan II. Selim'in şehzadeliğinde Kütahya'da onunla birlikte¹⁵. Sultan Selim 1566'da tahta çıkmak üzere İstanbul'a geldiğinde dostluğuna güvendiği Gazanfer'i ve kardeşi Cafer'i de getirir. Haremde bile yanında bulunmalarını sağlamak için hadım edilirler. Cafer ameliyattan sonra ölür. Bâbüssaâde Ağası, hasodabaşı, çakırcıbaşı ünvanlarıyla anılan Gazanfer Ağa'nın 1590-99 yılları arasında unvanı tarihçi Selânikî'ye göre kapıcıbaşıdır¹⁶. Gazanfer Ağa'nın ismi yazar Mustafa Âli ile olan dostluğuyla ön plana çıkar ve bir kitap sever olarak sarayda ne kadar etkili olduğu kesinlik kazanır. Mustafa Âli'nin 1583 yılında yazdığı *Nusretnâme* isimli kitabın Sultan III. Murad'a sunulmasında Gazanfer Ağa aracılık eder. Bu eseri beğenen sultan Murad, metnin daha süslü bir nüshasının saray nakkahanesinde hazırlanmasını emreder¹⁷. Mustafa Âli'nin gözetiminde yirmi sanatçı bu eseri bir yılda hazırlar. Kitap 1584 yılı Temmuz ayında bittiğinde minyatürleri, tezhipleri, halkârî süslemeleri ve özellikle kırmızı atlas üzerine zerduzî cildiyle çok göz kamaştırıcı olmuştur¹⁸. Bu eserin minyatürlerinden birinde Gazanfer Ağa da betimlenmiştir. Resimde Gazanfer, Sultan III. Murad'ın sağında, silahtarların yanında ayakta durmaktadır. Aynı resimde Âli'nin diğer destekçisi, padişah hocası ve 1598 yılında şeyhülislam olan Hoca Sadeddin Efendi de (ö.1599) sultanın solunda otururken betimlenmiştir (y. 249b). Mustafa Âli'nin, Gazanfer ve Zeyrek ağalardan nişancılık, beylerbeyliği gibi yüksek makam isteklerinde bulunduğu bilinmektedir¹⁹. Gazanfer Ağa ise ondan Özdemiroğlu Osman Paşa için bir *Fetihnâme* yazmasını ister²⁰. Mustafa Âli bir ara Valide Safiye Sultanın girişimi, Hoca Sadeddin ve Gazanfer Ağa'nın işbirliğiyle Şam Beylerbeyliğine de atanır²¹. Mustafa Âli Osmanlı tarihi bakımından değerlendirdiği Kahire'yi anlattığı eseri *Halâtü'l- Kahire*'nin önsözünde bu eserini temize çekerek zamanın Erdeşir'i, Süleyman (peygamber) gibi devletin direkleri arasında güvenilir bir destek, zamanın İskender gibi

¹⁵ M. Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, 32 (2000), s. 14. Bu makaleye dikkatimi çeken Emine Fetvacı'ya teşekkür ederim.

¹⁶ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. M. İpşirli, İstanbul, 1989, s. 235, 322, 387, 466, 530, 582, 672, 774, 813, 856.

¹⁷ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. A. Ortaç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 114-115.

¹⁸ Cildi için bkz: Kemal Çığ, *Türk Kitap Kapları*, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası, 1971, s. 40.

¹⁹ Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, s. 129.

²⁰ Fleischer, a.g.e., 118.

²¹ Fleischer, a.g.e., s. 188.

kahramanı.... Gazanfer Ağa'ya sunduğunu belirtir²². Âli, ünlü tarihi *Kühnü'l-Ahbar*'in bir bölümünü de Gazanfer Ağa'nın bir hamî olarak erdemlerine ayırmıştır²³. Gazanfer Ağa, Sultan III. Mehmed döneminde (1595-1603) de ününü korumuş, sultanın Eğri seferine ve Haçova savaşına Hoca Sadeddin ile birlikte katılmıştır²⁴. Saray şehnamecisi Talîkîzâde'nin yazdığı *Eğri Fethi Tarihi*'nin minyatürlü nüshasındaki (Topkapı Sarayı Müzesi H.1609); sultanın Eğri'deki otağında Macar elçilerini kabulü sahnesinde (y. 26b-27a) ve sultanı Haçova savaşında betimleyen resimde (y. 50b-51a) sultanın hemen yanında yer alır. Sultanın Eğri savaşından İstanbul'a dönüşü sahnesinde ise sultan III.Mehmed'in sağ yanında veziriazam, sol arkasında ise Gazanfer Ağa betimlenmiştir (y. 68b-69a)²⁵.

Şair ve bir bürokrat olan Nâdirî mahlaslı Mehmed b. Abdülğanî (Ganî-zâde), medrese hocalığı, kadılık, kazazkerlik yapmış ve saray çevresine hep yakın olmuştur (ö.1626)²⁶. Saray çevresine olan yakınlığı Sultan III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed ve II. Osman'ın yanı sıra veziriazamlar ve saraylı ağalardan Gazanfer, Server, Mirahur Ali için yazdığı şiirlerden bellidir²⁷. Nâdirî'nin dizelerinin içinde toplandığı *Divan*'ının 16. yüzyıl sonu 17.yüzyıl başlarında istinsah edilmiş kopyaları arasında sadece biri minyatürlüdür (Topkapı Sarayı Müzesi H. 889)²⁸. 1605 yılı dolayında nakkaş Ahmed Nakşi tarafından resimlendiği kabul edilen bu eserin minyatürlerinden biri Haçova savaşını betimler (y. 6b-7a). Resmin 7a yaprağında sol üstte atı üzerinde heybetle duran Sultan III. Mehmed'in, onun sağında padişah hocası Sadeddin Efendi'nin ve Sadeddin Efendi ile sultan arasında geride Gazanfer Ağa'nın savaşı endişeli bakışlarla izleyen portresi yer almaktadır (res. 3). Eserdeki resimlerden bir başkası ise Gazanfer Ağa'yı kendi adına yaptırdığı medreseye gelişini betimlemektedir (y. 22a)²⁹. Sarayda otuz yıl görev yapan Gazanfer Ağa hadım olduğu için tüm portrelerinde sakalsız ve bıyiksız, ince yapılı bir delikanlı görünümünde betimlenmiştir.

²² Andrea Tietze, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599. Text, Transliteration, Translation, Notes*, Wien, 1975, s. 28.

²³ Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, s. 191, 177-178.

²⁴ Selânikî, a.g.e., s. 640-642; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, II, haz. B.S. Baykal, Ankara, 1982, s. 180-189.

²⁵ Zeren Akalay, "Nakkaş Hasan Paşa", *Sanat*, 6 (1977), s. 114-119.

²⁶ Numan Külekçi, *Ganî-zâde Nâdirî Divanından Seçmeler*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989, s. 1-7.

²⁷ A.g.e., s. 49-50; 69-70; 80-87; 88; 79; 164; 174; 266-267.

²⁸ Stchoukine, *La peinture turque*, s. 95, lev.C-CI; Atasoy ve Çağman, *Turkish Miniature*, s. 68-69, lev. 44; Esin Atıl, "Ahmed Nakşi: An Eclectic Painter of the Early 17th Century", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. G. Feher, Budapest, 1978, s. 104-106, res. 5-9; Çağman ve Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi*, no. 176, res. 61.

²⁹ Atasoy ve Çağman, *Turkish Miniature*, lev. 44; Atıl, "Ahmed Nakşi", res. 6.

İstanbul'da Saraçhane'de Bozdoğan kemeri dibinde bulunan medreseyi Gazanfer Ağa 1596 yılında yaptırmış ve aynı yıl şair Nâdirî bu medreseye müderris olarak atanmıştır³⁰. Nâdirî'nin *Divan*'ının önsözünde ve metnin içinde sık sık Mirahur Ali Ağa'dan ve Gazanfer Ağa'dan söz edilmesi ve bir saraylı ağanın kendi adını taşıyan medrese yaptırması, bu iki ağanın 16. yüzyıl sonlarında sarayda önemli görevler üstlendiklerini dolayısıyla güçlü bir konumda olduklarını göstermektedir³¹.

Resim 3. Haçova savaşını izleyen Sultan III. Mehmed, Hoca Sadeddin Efendi ve Gazanfer Ağa. *Divan-ı Nâdirî*. 1605 civarı. Topkapı Sarayı Müzesi, no. H. 889, y. 7a.

³⁰ Külekçi, *Ganî-zâde Nâdirî*, s.3. Medresenin mimari özellikleri için bkz: Semavi Eyice, "Gazanfer Ağa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13 (1996), s. 432-433.

³¹ Harem ağaları için bkz: İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 172-183.

16. yüzyıl sonunda Türkçe'ye çevrilerek resimlenen ve eğlendirici öykülerle dolu; *Destan-ı Ferruh ve Hüma* (İstanbul Üniversite Kütüphanesi T 1975),³² *Tercüme-i Miftah Cifru'l-Câmi* (İstanbul Üniversite Kütüphanesi T. 6624 ve Topkapı Sarayı Müzesi B. 203)³³, Cami'nin Baharistan'ı (Topkapı Sarayı Müzesi H.1711)³⁴ gibi eserlerin önsözlerinde bu kitapların Bâbüssaâde Ağası Gazanfer Ağa'nın isteğiyle hazırlandığının belirtilmesi onun kitaplara olan ilgisinin bir başka delilidir. Sultan III. Mehmed'in basit, sözü uzatmayan öyküleri seviyor olması Gazanfer Ağa'yı yönlendirmiş olmalıdır.³⁵ Ayrıca Saray kütüphanesindeki Molla Cami'nin resimli bir *Heft Evreng'i* (H. 806) ve tezhipli bir *Şah ve Geda* (R. 1034) mesnevilerinin ilk sayfalarına düşülen not bu kitapların Gazanfer Ağa'nın metrukatından alındığını gösterir.³⁶

Mustafa Âli'nin saraydaki bir diğer destekçisi yukarıda Mehmed ve Gazanfer Ağalarla birlikte adı geçen cüce Zeyrek Ağa dır. Âli *Nusretnâme* üzerinde çalıştığı sırada Zeyrek Ağa'ya bir mektup yazmış, ona oğlum diye hitap etmişti³⁷. Daha önce belirtildiği gibi Zeyrek *Surnâme* ve *Nusretnâme* minyatürlerinde betimlenmişti ve özellikle *Surnâme*'nin resimlenmesindeki çalışmalarda Mehmed Ağa ile birlikte danışılan kişi olmuştu.

Zübdetü't-tevârih yazarı Mustafa Sâfi (ö. 1617) cüce Zeyrek'in Sultan III. Murad'ın nedimi olarak, akıllı, kavrayışı yerinde, pek duyulmadık fıkralar anlatmakta mahir olduğunu söyler³⁸. Yazar Şem'i (ö. 1591) ise Attar'ın *Pendnâme*'sini Zeyrek Ağa'nın isteği üzerine Türkçe'ye çevirdiğini belirtir³⁹. Zeyrek Ağa'nın kişiliğinin ve saray nakkaşhanesindeki etkisinin en önemli kanıtı Sultan III. Murad'ın *Divan*'ıdır (Topkapı Sarayı Müzesi. 2/2107)⁴⁰. Sultanın sufiyane söylenmiş şiirlerini içeren eser muhteşem tezhiplerle bezenmiştir. Kitabın kabı ise göz kamaştırıcı zenginliktedir. Dış

³² Stchoukine, *La peinture turque*, s. 94, lev. CII-CIII.

³³ A.g.e, s. 98-99, lev. CIV-CV; Hüsametin Aksu, "Tercüme-i Cifr (Cefr) el-Câmi Tasvirleri", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları. Yıldız Demiriz'e Armağan*, İstanbul, 2001, s. 19-23, res. 1-10.

³⁴ Filiz Çağman, "Illustrated Stories from a Turkish Version of Jami's Baharistan", *Turkish Treasures*, 2 (1978), s. 21-27.

³⁵ Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, s. 188.

³⁶ Fehmi E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Katalogu*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1961, no. 705, 775.

³⁷ Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, s. 117, n. 10.

³⁸ Orhan Ş. Gökyay, "Zübdetü't-Tevârih (Tarihlerin Özeti)", *Tarih ve Toplum*, 9 (1984), s. 68.

³⁹ British Library Sloane 3588: Ch. Riue, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London, 1888, s. 154-155.

⁴⁰ Filiz Çağman, "Serzergen Mehmed Usta ve Eserleri", *Kemal Çığ'a Armağan*, İstanbul, 1984, s. 51-87; Emine Bilirgen ve Süheyla Murat, *Topkapı Sarayı Hazine-i Hümayun*, İstanbul, Mas Matbaacılık, 2001, s. 104-107.

kapakları çeşitli altın işçiliği gösterir ve değerli taşlarla da zenginleştirilmiştir. Bordo renk deri iç kapakları mülemma ve gömme yıldız şemse ve köşebentlidir. Dış kapaklardaki yazı kuşağı muhtemelen mahlası Derviş olan bir şairin, eserin yapılmasıyla ilgili sözlerini içerir. Şair bu satırlarda, eserin yazılmasını, toplanmasını ve ciltlenmesini Zeyrek Ağa'nın yaptırdığını ve cildin ustasının saray kuyumcusu Mehmed olduğunu belirtir. Cildin üzerindeki bu yazı kuşağında yer alan 996 (1588) tarihi muhtemelen cildin tamamlanma tarihini gösterir.

Konyalı Derviş Mahmud, 1575 yılında mesnevihan olduktan sonra İstanbul'a yaptığı bir seyahat sırasında Sultan III. Murad'ın tasavvufî eserlere olan ilgisini duyarak Mevlâna'nın kerametlerini anlatan *Menâkıb-ı Sevâkıb*'dan bazı tercüme yapıldığını; bunu sultana göstermek istediğini, III. Murad'ın yakınlarından, "fakirler muhibbi, ve zayıfların mürebbiyesi" olarak tanımladığı Zeyrek Ağa'ya söylediğini, onun da sultana arz ettiğini eserin önsözünde belirtmektedir⁴¹. Sultan, Konya'ya dönmesini ve çeviriyi tamamlamasını istemiş ve onu para vererek ödüllendirmiştir. Nitekim Derviş Mahmud 1590 yılında Konya'daki dergâhına dönerek çeviriyi yapmağa başlamıştır. Bu eser daha sonra minyatürlerle süslenecektir (Topkapı Sarayı Müzesi, R. 1479)⁴². Tarihçi Selânikî 1595 yılında Zeyrek ve Cafer ağaların birinin Malatya'ya diğerinin Bosna'ya gitmelerinin emredildiğini, padişah döneminde edindikleri mükellef evlerinin satıldığını, cüce Zeyrek'in kapıcılar kethüdası hapsinde kaldığını yazar⁴³. Bu ifadelerden cüce Zeyrek'in Enderun'daki yerini 1595 yılında kaybettiği, fakat bir şekilde sarayda kalabildiği anlaşılıyor.

Sarayda, padişah ve ailesi üzerinde Dârüssaâde ağalarının etkisi 1622 yılından itibaren artacak ve kara ağaların üstünlüğü 20.yüzyıl başlarına kadar sürecektir. I. Ahmed döneminde (1603-1617) ve II. Osman döneminin (1617-1622) başlarında Mustafa Ağa öne çıkar ve Sultan I. Ahmed'in cami onun nezaretinde yapılır⁴⁴. II.Osman dönemininin Dârüssaâde ağası olan Süleyman Ağa'nın Sultan II. Osman'ın Hotin seferine onunla birlikte gittiği

⁴¹ Süheyl Ünver, *Sevâkıb-ı Menâkıb. Mevlânâ'dan Hatıralar*, İstanbul, Organon İlaçları, 1973, s. 2.

⁴² Ünver, a.g.e., s. 4-52; Stchoukine, a.g.e., s. 93, lev. XCII-XCV; Filiz Çağman, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Mevlevî Dergahlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu", *I. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1979, s. 660-661; Rachel Milstein, *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, Mazda Publishers, Costa Mesa, 1990, s. 96-99, res. 3-7.

⁴³ Selânikî, *Tarih*, s. 487.

⁴⁴ Altındağ, *Dârüssaâde*", s. 3. 17. yüzyıl başlarına tarihlenen minyatürlü bir *Acaibü'l-Mahlukat* nüshası da bir başka ağa kapıcıbaşı Ahmed Ağa için hazırlanmıştır: Bkz. Norah M. Titley, *Persian Miniature Painting*, The British Library, London, 1983, s. 149-150.

ve Hotin'den dönüşte, sultanın şehre girişinin zafer dönüşüymüş gibi şenlik ve tantana içinde düzenlenmesinde bu ağanın rolü olduğu bellidir⁴⁵. Sultan II.Osman'ın Hotin seferine tantanayla gidişini betimleyen ve ressam Ahmed Nakşi tarafından yapılan bir minyatür *Şehnâme-i Nadiri*'de yer alır (Topkapı Sarayı Müzesi H.1124, y. 53b-54a)⁴⁶. Bu tasvirin 53b yaprağında Sultan II. Osman'ın sol yanında ve biraz arkada at üzerinde, beyaz iri sarıklı, kenarları kürklü kaftan giyimli kara ağa Süleyman Ağa olmalıdır (res. 4). Dârüssaâde ağasının ve onun hizmetindeki kara ağaların sultanla birlikte betimleyen bir resim de şair Medhi'nin çevirisi olan *Tercüme-i Şehnâme*'nin II. Osman döneminde resimlenen bir nüshasında görülür (Uppsala Üniversitesi. L. Celsius 1.y.1b-2a)⁴⁷. Resim Topkapı Sarayı ikinci avlusunda yapılan bir törende tahtında oturan delikanlı yaştaki Sultan II. Osman'ın solunda Dârüssaâde ağası muhtemelen Hacı Mustafa Ağa'dır. Aynı resimde sağda kalabalık kara ağaların önünde kıdemli olduğu sanılan bir diğer kara ağa kolunun altında kalın bir kitap taşır. Saray avlusunda yapılan törenleri gösteren resimler arasında ilk kez burada böylesine kalabalık kara ağaların resmedilmesi, onların saraydaki konumlarının güçlülüğünün görsel bir kanıtıdır. Aynı eserin bir diğer kopyasının 3b-4a yapraklarındaki iki resimde Sultan II. Osman ve Dârüssaâde Ağası Mustafa birlikte betimlenmiştir

Resim 4. Sultan II. Osman'ın Hotin seferine gidişi. *Şehnâme-i Nâdiri*. 1622 civarı. Topkapı Sarayı Müzesi, no. H. 1124, y. 53b-54a.

⁴⁵ Peçevi bu ağayı dev vücutlu bir zenci olarak tanımlar: Peçevi, *Tarih*, s. 353.

⁴⁶ Çağman ve Atasoy, *Turkish Miniature*, lev. 46; Atıl, "Anmed Nakşi", res. 10.

⁴⁷ *Türkische Kunst und Kultur aus Osmanischer Zeit*, Frankfurt, 1985, no. 1/30, lev. XI.

(Paris, Bibliotheque Nationale, T. 326)⁴⁸. Y.4a daki resimde, tahtta oturan II. Osman'ın solunda koyu esmer tenli Mustafa Ağa ayakta dururken betimlenmiştir. Ağa'nın arkasında duran bir kara ağa ise sağ elinde muhtemelen Medhi'nin çevirisi olan kitabı tutmaktadır. Şair Medhi, *Şehnâme* çevirisine uzun bir önsöz yazmış ve burada çeviriye nasıl başladığını anlatmış, çeviriye yaparken Dârüssaâde Ağası Mustafa Ağa'ya danıştığını yazmıştır (Paris Bibliotheque Nationale, T. 326, y. 1b-7a). Dolayısıyla Medhi'nin çevirisi olan *Şehnâme-i Türki* nüshalarının ilk minyatüründe Sultan II. Osman ve Dârüssaâde ağası Mustafa Ağa'nın betimlenmesi doğaldır.

Bu kara ağalar içinde en fazla kitaba sahip olan ve adına kütüphaneler kurduran ağa Sultan III. Ahmed döneminin (1703-1730) Dârüssaâde ağası Beşir Ağa'dır (ö. 1746)⁴⁹. 1717 yılında İbrahim Paşa veziriazamlığa, Beşir Ağa ise Dârüssaâde ağalığına getirilir. Beşir Ağa bu göreve getirilmesinden bir yıl sonra 1718 yılında Yeni Saray'da yapılacak kütüphaneye konması tasarlanan kitaplarla ilgili hazırlıkların yapıldığı görülür⁵⁰. Bu kütüphanenin temeli sarayın üçüncü avlusunda 1719 yılı Eylül ayında atılır ve Aralık ayında bitirilir. Sultan III. Ahmed adına sarayda bir kütüphane binası inşaası fikrinin de daha önceki yıllarda saray hazinedarı olan kitap dostu Beşir Ağa'dan çıktığı düşünülebilir. Dârüssaâde ağalığı görevi I. Mahmud döneminde (1730-1754) de süren Beşir Ağa'nın, bu sultanın Ayasofya Cami yanında içi çinilerle süslü bir kütüphane kurduğunu etkili olduğu söylenebilir⁵¹. Bugün Saray kütüphanesinde Revan kitaplığına kayıtlı minyatürlü bir çok kitapta bu ağanın mührü ve mülkiyet kaydı vardır (R.803, 911, 1548, 870, 871, 858, 862)⁵². Dârüssaâde ağasının ve saraylı

⁴⁸ Ivan Stchoukine, *La peinture turque d'apres les manuscrits illustres II me partie de Murad IV a Mustafa III 1623-1773*, Paris, 1971, s. 58, lev. XXXII.

⁴⁹ Altındağ, *Dârüssaâde*, s. 2; Abdülkadir Özcan, "Beşir Ağa.Hacı", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5 (1992), s. 555; Semavi Eyice, "Beşir Ağa Cami", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6, (1992), s.1; a.y., Eyice, "Beşir Ağa Külliyesi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6 (1992), s.1-3; İsmail Erünsal, "Beşir Ağa Kütüphanesi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6 (1992), s. 3-4; Doris Behrens-Abouseif, "Beşir Ağa Sebilküttâbi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6 (1992), s.4.

⁵⁰ İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, Ankara, 1988, s. 77-80.

⁵¹ A.g.e., s. 87-89.

⁵² Karatay, *Farsça Yazmalar*, no. 717, 363, 454, 443, 419, 402; Fehmi E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1961, no. 2291. Saray Murakkalarından birinin son *yaprağına sadetlü hazinedar hazret-i şehriyar Beşir Ağa* ibaresi yazılmıştır (No. B. 407). Beşir Ağa ile birlikte dönemin sardazamı İbrahim Paşa'nın da kitaplara olan düşkünlüğü bilinmektedir: Erünsal, *Türk Kütüphaneleri*, s. 80-81. İbrahim Paşa'nın geçmişin tarih kitaplarını da tekrar istinsah ettirdiği, tezhiplerle bezettiği görülür. *Tarih-i Selânikî*'yi 1721 yılında istinsah eden katip Mu-

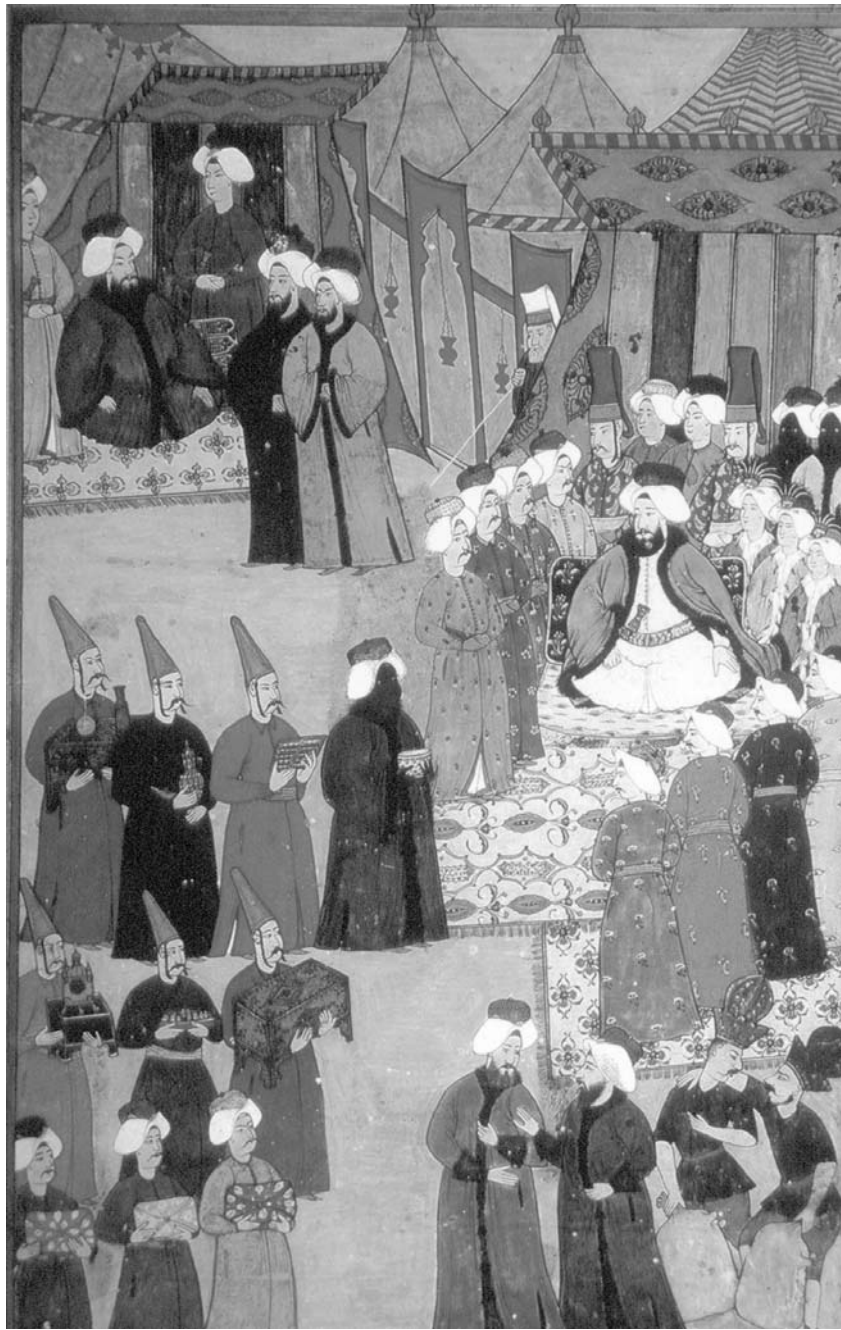
kara ağaların Saray'daki üstünlüğünü belgeleyen resimler Sultan III. Ahmed'in oğulları için 1720 yılında yapılan sünnet düğünü şenliklerini anlatan ve 1727-1729 yılları arasında ressam Levni tarafından resimlenen *Surnâme*'de, Sultan III. Ahmed'i betimleyen resimlerde onun sağ ve sol gerisinde ayakta dururken betimlenmişlerdir (Topkapı Sarayı Müzesi, A.3593)⁵³. Bu eserin sonlarında yer alan ve şehzadelerin sünnet odasına götürülüşünü betimleyen resimde ise kızlar ağası Uzun Süleyman olduğu sanılan kara ağa onlara en önde yol göstermektedir (y. 173b-174a). *Surnâme*'nin iki tasvirindeki Beşir Ağa portresi onun kesinlikle tanınmasına yol açar⁵⁴. Resimlerden biri (y. 16a) Beşir Ağa'yı padişahın alayında sorumluluğundaki saraylı görevlilerle şenlik alanı Okmeydanı'na gelişini göstermektedir. İkinci resimde ise sünnet düğünü dolayısıyla Beşir Ağa'nın Sultan III. Ahmed'e hediyesini sunmak üzere huzura girişi betimlenmiştir (y.27a). Beşir Ağa elinde süslü çini bir kaseyi, arkasındaki görevliler de Beşir Ağa'nın sunacağı başka hediyeleri taşırlar (res. 5).

Yazılı kaynaklardan elde edilen kırıntı bilgiler, ehl-i hıref kayıtları, vakfiyeler, kitaplar üzerindeki mühürler, mülkiyet kayıtları, kitapların ciltlerine yazılan kitabeler veya kitapların önsöz ve son sözlerinde verilen bilgilerden Saray'ın sanat etkinliklerinin hareketlenmesinde sultandan çok

ammed b. Abdullah, bu eseri Sultan III. Ahmed'in damadı vezir İbrahim Paşa'nın emriyle istinsah ettiğini yazar. Eserin, cildi ruganî tekniğinde ve sayfaları tezhiplerle bezemelidir. M.A. Simsar, *Oriental Manuscripts of the John Fredrick Lewis Collection in the Free Library of Philadelphia*, Philadelphia, 1937, no. 93. Aynı ilgi Aynî'nin tarihinin Türkçe'ye çevrilmesi için İbrahim Paşa'nın kırkbeş kişilik bir heyet kurduymasından da anlaşılır. Bkz: Ömer F. Akün, "Salim", *İslam Ansiklopedisi*, 10 (1966), s. 131. Bu heyette yer alan şair Salim'in çevirdiği bir bölüm kendi hattıyla 1725 yılında istinsah edilmiş ve resimlenir. Bkz: Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail, 318. Nezihe Seyhan, Süleymaniye Kütüphanesi Minyatürlü Yazma Eserlerin Kataloğu, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi, 1991, s. 121-174. Bu dönemde şair Raşid Efendi'ye de Sultan III. Ahmed'in cülusundan itibaren vakayinâme yazmasının emredilmesi ve ondan tarihçi Naima'nın bıraktığı yerden (1660) itibaren bir tarih yazmasının istenmesi de saray çevresinin merakının bir başka göstergesidir. Bkz: M. K. Özergin, "Raşid", *İslam Ansiklopedisi*, 9 (1964), s. 632-634. Bu tarih kitabının padişah portreleriyle süslü bir nüshası 19.yüzyıla tarihlenir. Kahire Kütüphanesi, T. 30. Bkz: Ivan Stchoukine, "Manuscrits de Caire", *Gazette Beaux-Arts*, XIII (1935), s. 154.

⁵³ Esin Atıl, *Levni and the Surname. The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival*, İstanbul, Koç Bank, 1999, s.111, 145, 147, 149, 150, 155, 157, 161, 163, 165, 167, 168, 170, 175, 177, 187, 189, 190, 193, 195, 199, 205, 209, 211, 213, 219, 223, 225, 231, 234, 245; Gül İrepoğlu, *Levni. Nakış, Şiir*, Renk, İstanbul, T.C.Kültür Bakanlığı, 1999, s. 115-167.

⁵⁴ Atıl, *Levni and the Surname*, s. 72, 225, 234; İrepoğlu, *Levni*, s. 123, 128.

Resim 5. Beşir Ağa'nın Sultan III. Ahmed'e hediyeler sunması. Surnâme-i Vehbi. 1727 civarı. Topkapı Sarayı Müzesi, no. A. 3593, y. 27a.

Saray'daki güç guruplarının önde geleninin rol oynadığı görülür⁵⁵. 16. yüzyılın ikinci yarısı başlarında Saray'ın kitap sanatı işlerini yönlendiren gücün veziriazam Sokullu Mehmed Paşa (ö. 1579) olduğu anlaşılır. Onun ölümünü izleyen ilk yıllardan sonra, Saray nakkaşhanesinde üretilen tasvirli kitapların sayısındaki artış, kitaplar üzerindeki mühürler ve mülkiyet kayıtları, vakfiyeler, 16. yüzyıl ikinci çeyreğinden başlayarak padişah ve ailesinin gelirlerinin harcanmasında yetkili bir kişi olması, Saray nakkaşhanesinde bezemeli kitapların hazırlanmasında, Saray içinde ve dışında kütüphane tesis edilmesinde bu kez Dârüssaâde ağalarının çevresinde oluşan güç guruplarının etkili olduğu görülür. Mustafa Âli gibi iyi eğitilmiş devlet adamları bile bu güç guruplarından yardım taleplerinde bulunmuş ve himaye de görmüşlerdir. 16. yüzyılın ikinci çeyreğindeki Saray'ın sanatsal projelerinin verimliliği Habeşi Mehmed Ağa, Bâbüssäde ağası Gazanfer Ağa ve cüce Zeyrek Ağa ve Hoca Sadeddin arasında kurulan güç birliğinin sonucunda olmuş, daha sonraları da, özellikle Saray'ın güç gurubunu oluşturanlar arasındaki kitap sever ağalar 16. yüzyıldaki geleneğin taşıyıcısı olmuşlardır.

⁵⁵ Gülru Necipoğlu, "Suleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin*, LXXXI/3 (1989), s. 423.